

Rhenen en het Rampjaar 1672

dr. H.P. Deys

Het Rampjaar 1672, in onze Vaderlandse geschiedenis berucht geworden als een zwarte bladzijde, is ook aan Rhenen niet voorbij gegaan. In de zomer van dit jaar veroverden de Fransen onder Lodewijk XIV de provincies Gelderland en Utrecht. Zij waren bij Lobith door een ondiepte in de Rijn getrokken. Het gelukte hen niet Holland te bezetten, dank zij de onder water gezette Hollandse Waterlinie. Het noordoostelijk deel van ons land werd overheerst door de bisschop van Munster, Bernard van Galen.

Het door de Fransen bezette gebied werd sterk geteisterd door vele rooftochten, brandstichtingen en mishandelingen terwijl daarnaast grote sommen gelds moesten worden opgebracht om aan de geldhonger van de Fransen enige verlichting te brengen. Vanuit het westen werden wij door de Engelsen bedreigd, maar onze grote zeehelden De Ruyter en Tromp konden dit gevaar met succes weren. Mede dank zij buitenlandse hulp van vorsten, die beducht waren voor te veel macht van Lodewijk XIV, slaagde Prins Willem III van Oranje er in, als Kapitein-Generaal, in november 1673 Bonn te veroveren, waar de grote voorraden van het Franse leger waren opgeslagen. Hierdoor zagen de Fransen zich genooddaakt, Utrecht en Gelderland te ontruimen en kwam er een eind aan een desastreuze bezetting van 17 maanden. Willem werd tot stadhouder benoemd en trouwde later met Mary Stuart, een dochter van de hertog van York. In 1689 werden zij als William and Mary tot koning en koningin van Engeland uitgeroepen.

Franse inval

Toen de Fransen ons land binnenvielen werden, in mei 1672 op last van de Staten van Utrecht, versterkingen van zo'n 2000 man naar de IJssel-linie gezonden: door het platteland moesten worden geleverd 1000 man, door Utrecht stad 600, Amersfoort 200, Rhenen en Wijck ieder 80 man en Montfoort tenslotte moest er 40 leveren. In Rhenen werden enkele leden van de magistratuur (de stadsregering) aangesteld als officieren en onderofficieren, terwijl uit de burgerij een aantal vrijwilligers werd geworven. Er werd gerekend op een verblijf van één maand, waarna men zou worden afgelost door een tweede compagnie voor de tweede maand. De officieren bleken voor twee maanden beschikbaar te zijn. Omdat er verschillende lijsten bestaan, waaruit niet eenduidig valt op te maken, welke manschappen daadwerkelijk en wanneer aan de IJssel hebben gelegen, geef ik hieronder een samenvatting van enkele deelnemers uit alle beschikbare lijsten. Kapitein was de burgemeester Jhr. Johan Vonck van Lienden, met een page. Als luitenant trad op de schepen Aert Boonsaaijer, eveneens met een page.

Ook Joost Boonsaaijer, vaandrig, had een page. Na loting werden de raadsleden Evert Buddingh en Harman van Aelwijck aangewezen als sergeant, zij mochten zelf uitmaken of ze één, dan wel twee maanden wilden blijven. Voorts komen wij nog de volgende leidinggevendenden tegen: Huijbert van Wijck als kapitein; Thonis Taets als luitenant; Josua Sanderus (herbergier onderaan de Greb) als vaandrig; Rijck van Hooft, Anthoni van Beeck, Peter van Noort en Jasper van Eest als sergeant; Pieter van Lanckfoort, Frederick Strick, Louwerens Fransen en Jan Noest als tamboer; Willem Palmert, Hendrik van de Wael, Jan van Brenck, Jan van Gheijn, Jan Steck, Dirck Taets en Adriaen van Wijck als korporaals. Het gewone volk was ingedeeld in musketiers en piekeniers. Als wapens fungeerden pieken, rapieren en draagbouten. We treffen vele min of meer bekende namen aan: Rutger Buddingh, Louwies en Willem Rosa, Cornelis Lijster, Adriaen Deijs van Voorn, Jakus Lameteren en nog vele anderen. Een klein deel onder hen was 'echt' soldaat. Tot slot, onder de piekeniers treffen we doctor Johan van Wijckerslooth (medisch doctor en in de jaren 1676-1678 burgemeester), Henrick Petersz. timmerman, Cornelis de Wielemaecker, Beernt de Deeckenkramer, Jan Petersz. Rademaecker, een echt allegaartje van Rhenense burgers.

De troepen van de Prins van Oranje trokken zich terug van de IJssellinie, om meer slagkracht in het oosten van de provincie Holland te kunnen krijgen. Toen deze troepen, waaronder vele Spanjaarden onder Louvignies, door Rhenen trokken hebben ze eerst de stad nog leeggeplunderd.

Platteland

Op het platteland was men verplicht zijtgeweren (dolken, degens of sabels) te bezitten. Ook waren roeren, spiesen en verrejagers nodig. De manschappen werden ingedeeld in compagnieën van 100 man onder bekwame officieren.

Wie niet kon of wilde komen moest zelf daarvoor in de plaats voor een weerbaar gewapend man zorgen, of soldij betalen van 8 stuivers per dag, ten behoeve van het aantrekken van een vervanger. Onvermogenen die geen wapen konden betalen moesten òf onder de staatsmilitie dienen, òf als waardgelder het land dienen, òf zij werden wel te werk gesteld aan de fortificaties tegen het geldend dagloon.

Voor onze regio gold dit de bevolking van Veenendaal, Achterberg en Remmerden, waaronder toen ook Elst viel.

Bezetting

De Franse overmacht van 200.000 man was niet te stuiten en Lodewijk XIV vestigde zich korte tijd te Zeist. Zijn persoonlijke adviseur was Louis Robert, 'ridder en raadsheer van de Franse koning', die als algemeen Intendant was aangesteld. De veldheren waren de prins de Condé, graaf Turenne en de hertog van

Luxembourg. Laatstgenoemde werd aangesteld tot Gouverneur van het Sticht (Utrecht). Ook de markies de Louvois, minister van Oorlog, bevond zich onder het gevolg.

Omdat de Franse verovering mede een religieus tintje had, was aan het gevolg ook de Franse kardinaal de Bouillon toegevoegd. Hij heeft in juli 1672 de Domkerk in Utrecht weer voor de rooms-katholieke eredienst ingewijd. Het meubilair ten behoeve van de gereformeerde (=hervormde) eredienst werd in brand gestoken en altaren werden in de Domkerk terug geplaatst. Voor dergelijke acties waren de protestantse predikanten steeds beducht geweest. Het innemen van andere protestantse kerken in Utrecht werd door Luxembourg verhinderd.

Lodewijk XIV heeft op 26 juni 1672 onder andere de volgende maatregel bekend gemaakt: *Dat de exercitie ofte oeffeninge van de Gereformeerde Religie, gelyk dezelve tegenwoordig wierd geleerd, de Academie en de Schoolen zullen blijven geconserveert.* Een half jaar later werd de volgende zogenaamde apostille afgekondigd, die door Robert was opgesteld:

Il faut que la Religionnaires demeurent en possession de leur temples que qu'on a recevu l'ordre du Roy, et les catholiques peuvent dependant faire dire la messe en tel autre lieu qu'ils voudront choisir. Fait à Utrecht le 23ieme de Janvier 1673.

Et estoit signé Robert

In de toenmalige vertaling luidde deze afkondiging: *Die van de Religie moeten in possessie blijven van haere kercken tot men ordre van de Coninck ontfangen heeft, en de Catholijcken sullen ondertusschen de misse mogen laten doen in sulck een ander plaats als sij sullen willen verkiesen. Gedaen tot Utrecht den 23 Januarij 1673, ende was ondertekent Robert.*

Ellende

Volgens Haakman¹⁾ was Rhenen op 21 juni geheel door de inwoners verlaten. Voorts zouden er in deze maand in onze stad onderhandelingen hebben plaatsgevonden betreffende de buitensporige eisen, die de Fransen stelden aan een capitulatie, waaraan de Prins van Oranje niet wenste mee te werken. Over deze gebeurtenissen heb ik in het Rhenens oud-archief niets kunnen vinden: het grootste deel van de stukken over juni en juli 1672 ontbreekt helaas.

De Franse overheersing heeft overigens heel wat ellende, leed en armoe over Rhenen gebracht. Wageningen kreeg in november 1672 een Frans garnizoen. Rhenen zond een afvaardiging naar Arnhem om te verzoeken, gezien de armoede van de stad en de onmogelijkheid inkwartiering te verschaffen, hiervan gevrijwaard te mogen zijn. Behalve het feit, dat Rhenen uiteindelijk toch een Frans garnizoen kreeg, waarvan de meeste leden bij burgers werden ondergebracht, zo'n

IL est ordonné aux habitants du
Village de Rhenen *St. Jurisdiction a Leuven*
General de leuven
de fournir incessamment dans les Ma-
gazins du Roy a Utrecht la quantité de
Cent _____ Chariotz de foin
& Deux Centz _____ Chariotz de paille de
bled, sy tost que le grain sera battu
sur peine d'estre fourragez & pilliez par
les Troupes. Faict a Utrecht le 25 _____
jour de _____ 1673.

Adrien

DAer moet geordomeert aen de Inwoonders van
het Dorp van Rhenen *St. Jurisdiction a Leuven*
General de leuven
om sonder ophouden te leberen en te brengen in
het Magazijn van den Koninck tot Utrecht de
quantiteyt van 100 _____
Wagens met Hoy en 200 _____ Wagens met
Stroy van Koom; soo haest het Koom gedorst sal wesen/ op
berbeurren van door de Troupen geplundert te worden. Ge-
daen tot Uytrecht den 25 _____ dagh van _____ 1673.

De Inwoonders van het voorz. Dorp sullen
S. Aubert waerschouwen woonende by des
Doct. VVassenaer op het Oude Kerck hof,
tot Uytrecht, twee dagen te voren eer sy 't
Hoy na Uytrecht rijden.

bevolking van nog geen 900 inwoners worden gevoed. Vaak werd ergens bij de Greb gekampeerd. Zo lag er eens een legerafdeling infanterie en cavalerie van 1400 man bij Rhenen gekampeerd. De afdeling bestond uit Fransen, Ieren, Schotten, Italianen en Zwitsers, die de bewoners van drank (wijn en brandewijn), geld, levensmiddelen, kleding, mantels, beddengoed etc. beroofden. Dank zij de interventie van generaal-majoor Fournéau, commandant van Rhenen, kon worden voorkomen dat de stad in brand werd gestoken.

Ook de vast ingekwartierde militairen eisten dagelijks méér, dan waarop zij volgens de capitulatievoorwaarden recht hadden. Ondanks een reglement van inkwartiering, opgesteld door de hertog van Luxembourg, werden vele gastgevers door de ingekwartierde soldaten onder bedreiging gedwongen hen ook van leefgoed te voorzien, en dan niet alleen gewone 'der borgeren ordinaire spijsen', maar ze verlangden hen óók vlees, vis, wijn, brandewijn te verschaffen.

Door tussenkomst van Robert werd getracht aan deze overlast een einde te maken: indien dit gebruik voortaan nog voorviel, zouden de officieren de schade moeten betalen of het bedrag zou van hun soldij worden ingehouden. Het heeft overigens niet veel geholpen, want vele klaagbrieven, ook over diverse andere schade toebrengende gebeurtenissen, zijn in het Rhenens oud-archief bewaard gebleven. Zo werd ook steeds weer hooi, haver en geld geëist ten behoeve van de paarden, hoewel alle voorraden reeds waren afgegeven.

Met machtiging van de kardinaal de Bouillon had pater Van Brienens, zonder enige last echter van de koning, in juli 1672 de Cunerakerk ten behoeve van de Rhenense rooms-katholieken ingenomen. De door de Fransen te Rhenen aangestelde pastoor Lambertus van Gendt meende zich de pachten van de boeren te kunnen toe-eigenen. Deze kwamen in feite toe aan de Hervormde kerk.

Bij weigerachtigheid echter werden soldaten op de boeren afgezonden. In een protest aan de Intendant verklaarden de regeerders van de stad dat bij de boeren geen koren meer was overgebleven en dat er ook geen vee meer was. In de gehele provincie kwam het niet voor, dat pastoors de boeren dwongen tot het betalen van pacht. De Intendant Robert schreef dan ook in februari 1673 dat het de pastoor verboden werd van wie dan ook al of niet vermeende schulden te vorderen.

In maart 1673 was de nood zo hoog gestegen, dat in Arnhem 250 malder rogge ten behoeve van het bakken van brood werd aangekocht. Het gewicht van de broden werd gereguleerd: een 'weytenbrooth' van 2 stuivers mocht 58 lood wegen, een 'weggen' van 1 stuiver 16 lood, een 'ruijgh broot' van 1 stuiver 18 lood en tenslotte een 'roggenbroot' van 2 stuiver 3 ponden.

In mei 1673 was de nood, na 20 weken garnizoen alhier zo hoog gestegen, dat vele burgers van plan waren hun woningen te verlaten en elders hun heil te zoeken. Dit was natuurlijk nadelig voor een garnizoen, vandaar dat werd toegezegd dat

slechts 15 soldaten in Rhenen behoefden te worden ingekwartierd. Toch blijkt dat er toen 2 compagnieën cavalerie van het regiment van de hertog van Angien waren ondergebracht.

Ook allerlei kleinere feiten waren een bron van ellende. De Rhenense magistraat had afgekondigd, dat een zware straf zou worden gesteld in geval van onrust stoken in de kerk. Ook buiten de kerk was het verboden anderen op grond van hun religie en godsdienst te beschimpen. Dit werd in februari 1673 nog eens herhaald. Louis de Beer was door de magistraat aangesteld om het uurwerk van de toren te onderhouden. Pastoor Van Gendt had echter, zonder overleg met het stadsbestuur, hiervoor aangesteld Anthonie de Rondt, die een grendelslot aan de toegang tot de toren had aangebracht. Het stadsbestuur beval dit slot te verwijderen, onbekend blijft of dit ook geschied is.

Rhenen werd gedwongen geregeld aan de Fransen schattingen te betalen van 2000 gulden, eens per twee maanden. Op weigering stond gevangenneming, plundering en brandstichting van de stad.

In februari 1673 werd Willem Palmert, in verband met de afwezigheid van de Officier (=schout) Van der Dussen, door de Intendant voor het leven tot schout van Rhenen benoemd. Johan van der Dussen was uitgeweken naar Holland, het niet bezette gebied. Al zijn bezittingen werden door de Fransen geconfisqueerd. Merkwaardig was wel, dat Palmert ten overstaan van de Rhenense schepenen de eed moest afleggen, zoals gebruikelijk in de 'normale' tijd. Pastoor Van Gendt bracht een bevelschrift van Robert over aan de Rhenense burgemeester, volgens welke de benoeming van nieuwe schepenen niet zonder instemming van de Intendant mocht plaats hebben. Daarop besloot men in Rhenen geen nieuwe schepenen te benoemen, en, zoals ook in andere steden, alles bij het oude te laten. Gezien alle problemen, ook in provinciaal verband, verbleven afgevaardigden van het Rhenense stadsbestuur regelmatig in Utrecht, in Het Wapen van Amersfoort.

Aftocht

Het Franse garnizoen van Rhenen werd in september 1673, na zo'n 7 maanden, opgeheven. Er stond inmiddels geen koolplantje meer op het land, alle klimbonen waren weg en al het hout was van het land geroofd.

Op 5 november 1673 werd de burgemeester bij de hertog van Luxemburg ontboden, van wie hij te horen kreeg dat de stad weer eens gebrandschat zou worden met een bedrag van 6.000 florijnen en dat men de volgende dag de stadsmuren moest afbreken. Daartoe dienden op 14 november alle inwoners op de muren te verschijnen met bijlen en houwelen, om de muren 'aftesnijten'. Wanneer dit niet gebeurde, zou hij er 100 à 200 manschappen op af sturen om deze alsnog omver te halen.

Op 19 november 1673 werd door de Staten van Utrecht met de Intendant Robert

een accord gesloten aangaande de voorwaarden, waaronder de Fransen een orde-lijke aftocht zouden beloven. Ten eerste zou een bedrag van 450.000 florijnen Hollands geld in termijnen moeten worden opgebracht tussen 'heden' en 31 januari 1674, boven de reeds eerder in october overeengekomen geldsom van 60.000 rijksdaalders en 2000 malders haver. Er zou een algemene amnestie worden afgekondigd voor zaken, die zich voorgedaan hadden gedurende de Franse bezetting, met name die betreffende religieuze kwesties. Voorts 'Dat men alle de houwelijke zal voor wettig houden ende deselve autoriseren zal dewelke voor de Papien sijn gecontracteert volgens het gebruik vande Roomsche kerk onderwijlen de Troupes des Konings de geseide Stad en Provincie hebben geoccupeert'. Alle in de provincie woonachtige katholieken zouden mogen blijven wonen waar zij verkozen en zij zouden niet met extra heffingen of belastingen worden belast. De uitoefening van de 'Catholijcke Religie' zou in de steden en dorpen op dezelfde wijze worden toegestaan zoals die in Amsterdam en overige steden en dorpen in de provincie Holland werd gepracticeerd.

Alle zieke, gewonde en overige achterblijvende Franse officieren en soldaten zouden zich in vrijheid mogen bewegen en mogen vertrekken naar Arnhem wanneer zij dit wensten. Bij wijze van borgstelling zouden de Fransen met hun aftocht tevens een aantal gijzelaars meevoeren, die zouden worden vrijgelaten wanneer aan alle verplichtingen zou zijn voldaan.

Robert garandeerde dat hierna geen enkele stad, dorp of heerlijkheid in de provincie in brand zou worden gestoken, noch zou worden geplunderd. Er zouden van de stad Utrecht geen poorten, muren of stadswallen worden vernield, men zou in de gehele provincie geen dijken, vaarten en sluizen, noch molens en andere werken verwoesten. Het zou niet toegestaan zijn dat officieren of soldaten in de steden en dorpen schade zouden toebrengen of geld zouden eisen, en bij de militairen bestaande schulden zouden moeten worden afbetaald.

Toch zijn de Fransen tijdens de aftocht in grote delen van Rhenen wel bijzonder genadeloos opgetreden. Ze hebben de boerderijen in Remmerden verwoest, het veerhuis in de Palmerswaard en vele tabaksschuren in brand gestoken, en op grote schaal fruitbomen en andere bomen rondom de stad gekapt. Op speciaal bevel van de commandant van de militia werd de gehele buurtschap Grebbe in de as gelegd. Na al deze rampzalige gebeurtenissen werd nog eens een bedrag van 2000 gulden geëist. Wat de muren betrof, werden slechts de twee belangrijkste stadspoorten afgebroken, en er werden enkele bressen in de muren geslagen, maar uit de stukken valt niet op te maken, of werkelijk alle muren toen in zijn geheel zijn verdwenen. Volgens overlevering werd de afbraak van de Rijnpoort door de omwonenden, onder leiding van de daar wonende bierbrouwer (Palmert?) afgekocht.

Toen de Fransen de aftocht hadden geblazen, werd overal in de provincie, ook in Rhenen, de rekening opgemaakt. Naast de reeds genoemde schade was ook aan de

Cunerakerk, vermoedelijk door het oplazen van de poorten, veel schade toegebracht. Om aan de benodigde gelden ten behoeve van de reparatie te komen zijn in 1682 de meeste luidklokken uit de Cuneratoren verkocht²).

Er is een kleine compensatie geweest, want in 1674 kon bij de Provincie een declaratie worden ingediend voor aan de Fransen geleverde goederen, dit betrof meestal brood, koren, meel, hooi, haver, gerst, bier, wijn, boekweit en bepaalde diensten.

Tot overmaat van ramp zijn de beide predikanten Cupius (Kupius) en Andringa († 6-9-1673) in die periode overleden. De kerkdiensten in de Cunerakerk zijn toen enige tijd waargenomen door de predikanten Brinchius, Keppel en Mas en in 1675 ook door Henr. Cocq. Daarna zijn korte tijd, als beroepen predikant, werkzaam geweest dominee Henricus Troije en 10 maanden als waarnemer dominee Cuijlenburgh. Uiteindelijk werden toen als reguliere predikanten beroepen Johannes Pieck en Ludolphus de With.

Revanche

Het heeft enige tijd geduurd, maar op 15 september 1674 constateerde het Rhenense stadsbestuur het volgende: *Ende nadien de gestoelten inde kercke alhier te tijde vande franse invasie door de papisten sijn geruineert, die op het spoedigste dienden vernieuwt; soo is dienaengaende geresolveert* als volgt: ...

De Rhenense magistraat nam het besluit de schade te verhalen op de Rhenense katholieken. Uit de motivering kunnen wij reconstrueren, wat zich heeft voorgedaan.

Hoewel er tijdens de Franse overheersing slechts een zeer gering aantal 'roomsgezinden' in de stad woonde, hebben zij niet alleen de enige alhier aanwezige kerk ingenomen, maar bovendien iedereen zoals het stadsbestuur, kerkelijke en andere personen, niemand uitgezonderd, belet hun doden in de kerk of op het kerkhof te begraven. Hierdoor was men genoodzaakt deze elders buiten de stad of op andere, particuliere plekken in de stad ter aarde te bestellen. Bovendien had men tot het hoogste misnoegen en verwondering geconstateerd, dat zij alle kerkbanken en stoelen, zowel die van de magistraat en de kerkenraad, maar ook die van particuliere burgers hadden verbrand. Dit was ook gebeurd met alle kerkborden van de gilden en andere aanzienlijke burgers. Deze borden waren, gepaard met grote kosten, niet alleen aangebracht tot verfraaiing van de kerk, maar ook ter nagedachtenis van de overleden vrienden. Ook veel ander houtwerk had hetzelfde lot ondergaan. Men achtte dit een 'horribele' en zeer onchristelijke zaak, te meer daar zij hadden gehandeld tegen de bepaling van de (Franse) Koning, die bij de capitulatie van de provincie had toegestaan dat waar maar één kerk aanwezig was, deze zou worden voorbehouden tot gebruik door de gereformeerden. Zij hadden de Franse overheerser vals voorgelicht, ten eerste pretenderende dat er 445 rooms-

gezinden in de stad woonden terwijl er maar 12 à 13 families in de gehele jurisdictie leefden en ten tweede dat er twee kerken waren, terwijl er slechts één bestond. Nog afgezien van het feit dat de eerder genoemde gruwelijke onbehoorlijkheden en het misbruik van hun ingebeelde gezag op zich al een zware straf zou rechtvaardigen, werd volstaan deze groep te gelasten alle schade in de kerk te herstellen en te vernieuwen, zoals alle banken en borden, zowel van de heren van de magistraat, kerkenraad, gilden en alle andere aanzienlijke families en burgers, en al het andere dat ze hadden vernield en verwijderd. In geval van weigering werd de schout gemachtigd om de schade op kosten van de weigeraars zelf op te laten knappen en als boete hetzelfde bedrag er bovenop te zetten. In dezelfde vergadering werd tevens besloten, het door de Fransen tijdens hun aftocht in brand gestoken veerhuis weer op te laten bouwen³).

Het besluit van de magistraat werd door de deurwaarder Evert Lijster aan alle rooms-katholieke families gerechtelijk aangezegd. Het rapport, dat Lijster naar aanleiding van zijn bezoeken opstelde, is bewaard gebleven. Hij vermeldt hierin alle antwoorden, die hij van de aangezegden of hun echtgenoten te horen kreeg. De ene antwoordde, dat het vóór zijn tijd was gebeurd, anderen wisten er niets van en zouden nimmer hebben meegewerkt aan de vernielingen.

De 'pausgesinden' reageerden op de eis tot betaling van de schade op een zeer bijzondere manier. Zij schreven aan de Prins van Oranje een request. Het door Utrecht aan Rhenen toegezonden afschrift hiervan werd op 24-12-1674 in de 'raadsvergadering' besproken. De inhoud van het request komt op het volgende neer. De Rhenense magistraat heeft de ondertekenaars gerechtelijk aangezegd, dat zij alle schade, die werd aangericht in de Franse tijd, ofwel door de Franse soldaten in de kerk aan de preekstoel, borden en banken en alle overige inventaris werd toegebracht, moesten vergoeden. Bij weigering zou de schout alles laten repareren 'tot dubbele onkosten'. De straf kwam zeer hard en onverwacht aan, te meer, daar de magistraat wist dat alle schade niet door de schrijvers van het request, maar door de Franse soldaten was toegebracht, die bovendien vlak vóór hun vertrek de kerk als een magazijn hadden ingericht. Het was onredelijk hen zo te straffen, aangezien ze zelf ook al zo door de oorlog geleden hadden. Tot slot verzochten zij de Prins de Rhenense magistraat te gelasten, hen niet voor de schade te laten opdraaien.

Op verzoek van de Prins werd bij de magistraat om uitleg gevraagd, hetgeen aan de Rhenense burgemeester Frederick Klerck werd toevertrouwd. Deze zeer gedetailleerde toelichting komt op het volgende neer. De bedoelde rooms-katholieken (hoewel het maar een zeer gering aantal betrof, zo'n 12 à 13 families) hadden de brutaliteit gehad op 25 juni 1672, toen de Fransen pas kort het gebied bezet hielden, en nog in geen enkele stad iets aan de situatie van de kerken hadden veranderd, op eigen initiatief de uitoefening van de gereformeerde kerkdiensten te

verhinderen. Zij hadden zelfs de kerkbanken van de gereformeerden uit de kerk verwijderd en tegen de waarheid in, aan de hertog van Luxembourg verklaard, dat er in Rhenen twee kerken stonden en dat er wel enkele honderden rooms-katholieken in de gemeente woonden. Hierop hadden zij van de kardinaal de Bouillon toestemming gekregen, om de Rhenense kerk in te nemen. Op 9 juli had de magistraat, die niet kon gedogen dat de kerk door het zo geringe aantal katholieken, buiten bevel van de Franse koning om was ingenomen, een andere locatie aangeboden. Omdat toen in Rhenen nog geen Frans garnizoen was, hadden de katholieken enkele ruiters uit Wageningen op laten draven om het kerkhof te bezetten waarna zij, zonder hulp van de soldaten, al het meubilair van de kerk hadden weggehaald en vernield. Later beletten zij het begraven van de gereformeerde doden in en rondom de kerk en zij hadden bovendien vrijwel alle kerkelijke inkomsten naar zich toe getrokken, hierin door de 'paap' aangemoedigd. Tegen dergelijk wangedrag en misbruik van hun ingebeelde macht zou in feite een veel strengere straf gerechtvaardigd zijn, want zij hadden van de koning alleen toestemming gekregen, een geestelijke aan te trekken, meer niet. De stad volstond echter met het gelasten van het herstel van de toegebrachte schade. Het enige dat de Fransen hadden gedaan was, daags vóór hun evacuatie, het verwijderen uit de kerk van de preekstoel, die zij toen in brand hadden gestoken, maar die moesten de katholieken toch ook maar vergoeden. De totale schade die verhaald moest worden bedroeg 1600 gulden.

Hoewel hier geen stukken van zijn overgeleverd, schijnt de stad toch het gelijk aan haar kant gekregen te hebben, want de katholieke families werden elk aangeslagen voor 160 gulden, een enorme som gelds in die dagen. Dit was het resultaat van onderhandelingen tussen een van de Rhenense burgemeesters en een delegatie van de 'pauzegezinden'.

Er ligt tussen de stukken een briefje met enkele namen van 11 rooms-gezinde families met een totaal van 27 personen.. Hierop stonden de volgende namen: de casteleijn, Mr. Steven, Palmert, de muller, Bouwmeester, de wed. Vereest, Henrick ter Horst, van Zanten, Antonie Vereest, Herbert Krol (inmiddels overleden), Jan Vereest. Uiteindelijk werd in het stedelijk besluit vastgesteld, dat de som in twee termijn van 3 maanden diende te worden betaald, en wel door de volgende personen: Jacob Bouwmeester, Johan Moij, Willem Palmert, Anthonij Vereest, Jan Vereest, Jan ter Horst (*nomine patris*), Antonij Vereest Sweertsz., Herbert de Wijs, Mr. Steven van Eijndhooven, Geurt Jansen.

Personalia

We weten iets meer van sommige van de genoemde personen. Jacob Bouwmeester was notaris te Veenendaal. Johan Moij, Maij, Mooij of Moeij was apotheker, er waren er toen zelfs drie: behalve Moij nog de collega's Eijckepas en Van

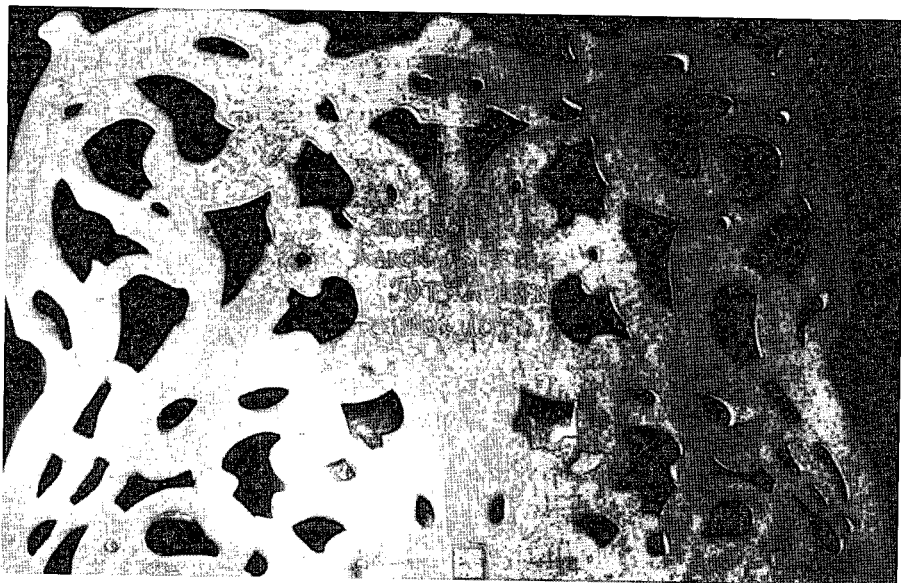
Santen. Herbert de Wijs was voor de tweede keer gehuwd (1682) met Kunera Vereest. Mr. Steven van Eijndhoven was chirurgijn. Een opvallende naam in het kader van dit artikel is Willem Palmert, die tijdens de bezetting korte tijd hoofdofficier of schout is geweest. Direct na het vertrek van de Fransen is hij naar wij moeten aannemen afgezet, want Van der Dussen trad van januari tot april 1674 officieel nog even als schout op, waarna op 5-5-1674 Johan Carel Smissaert tot schout werd benoemd. De naam Palmert leeft thans nog voort in de Palmerswaard, die vroeger in het bezit van deze familie is geweest. Het is feitelijk een groot wonder, dat, gezien de hierboven beschreven gebeurtenissen, de beide oude koorbanken, die thans in het koor van de Cunerakerk staan (anno 1570), de sedilia (anno 1570, de bank die thans tegen de zuidoostelijke wand van de kerk staat opgesteld4)) en de beide tochtportalen (anno 1654) de vernielingen tijdens de Franse bezetting hebben overleefd. Voor de koorbanken is nog aan te voeren, dat deze uit de tijd vóór de Reformatie stammen, maar de tochtportalen zijn toch later aangebracht. Deze hadden echter geen religieuze functie, en zij mochten misschien daarom wel blijven.

Meubilair

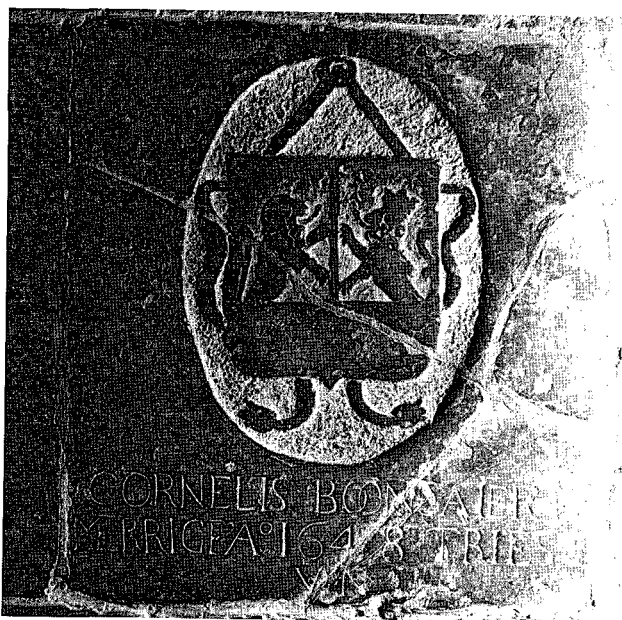
Uit de rekeningen blijkt, dat de opgelegde schadeclaim door de tien rooms-katholieken is betaald, en dat de betreurde inventaris in 1676 weer is aangeschaft. De preekstoel 'mitsgaders alle andere gestoeltens, soo voor de Heeren vande Magistraedt als kerckenraedt, als oock voor de Gemeente', werden geleverd door Willem Berntsen en Jacques de Lametre (Jaeckob Lameteren), schrijnwerkers, vermoedelijk uit Rhenen. Lameteren komt namelijk voor op de lijst van vrijwillige strijders aan het IJselfront. Mogelijk werd dit meubilair ter plaatse vervaardigd of afgewerkt, maar met de hulp van houtsnijders van elders. Twee nota's betreffen namelijk een declaratie voor 'verteeringe bij den beeltsnijder en metselaer' en voor 'gelevert bier aen den beeltsnijder ende schrijnwerckers'. Een zekere Suijck uit Utrecht leverde voor 55 gulden groen laken.

De weduwe van Louis de Beer, die aan het Kerkhof woonde, heeft voor ruim 6 gulden de nieuwe stoelen geleverd.

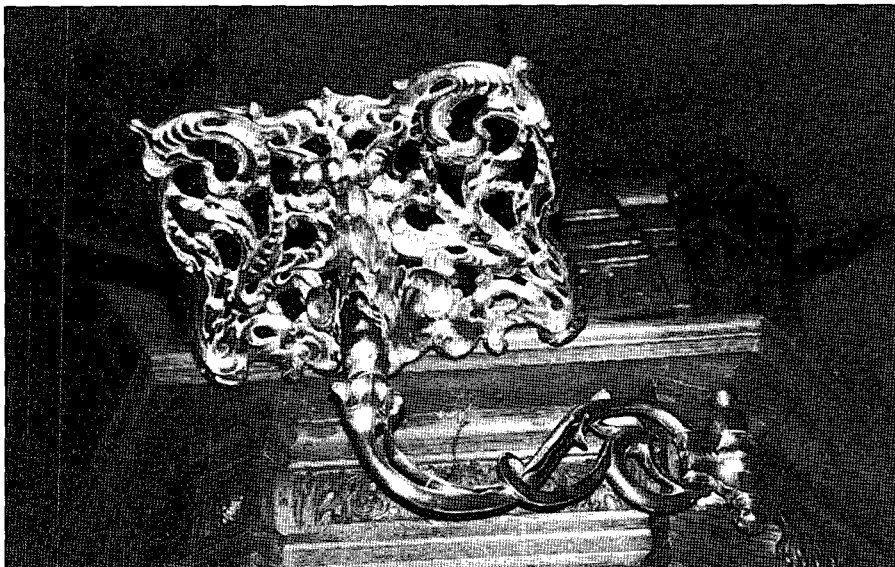
Van Rudolph van Zijll, boekverkoper te Utrecht, werden 8 grote bijbels in quarto-formaat op fijn papier en gebonden in Spaans leer betrokken. Zij kostten elk 10 gulden, maar op elk exemplaar werden twee met goud gedrukte stadswapens aangebracht, hetgeen 3 gulden per stuk extra kostte. Daartoe moest een apart stempel van het stadswapen in koper worden gesneden, dat nog eens 4 gulden kostte. Tot slot werd iedere band van 1½ el breed, groen zijden lint voorzien. Deze bijbels zijn er thans niet meer. De bijbel, die tegenwoordig standaard op de kansel ligt is een zogenaamde Keur-bijbel, een Statenvertaling die in 1688 werd uitgegeven door Hendrik en Jacob Keur (Dordrecht) en Marcus Doornick (Amsterdam).

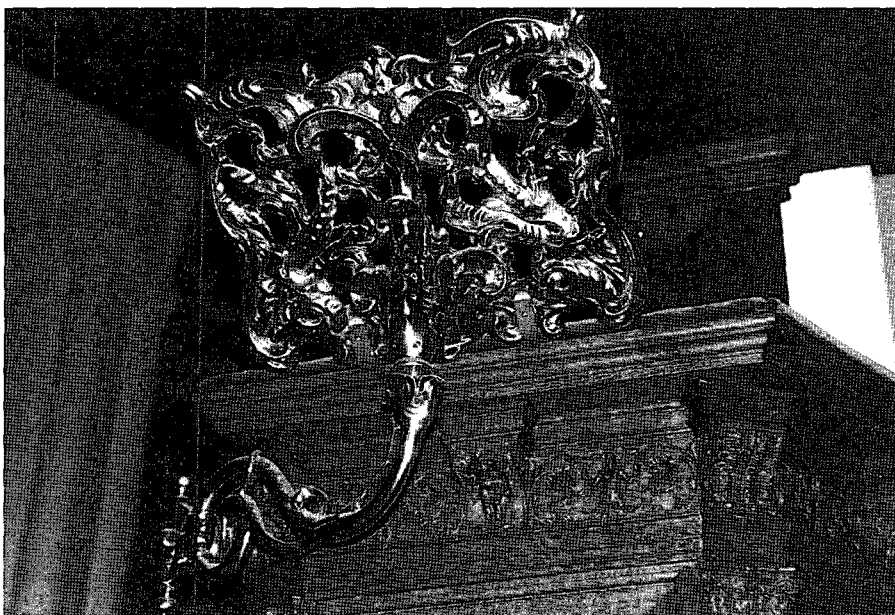
De bovenzijde van de Rhenense lezenaar (foto H.P. Deys)

De grafsteen van Cornelis Boonsaaijer en zijn vrouw Merrigje van Triest
(foto H.P. Deys)

De lezenaar (1676) in de Cunerakerk te Rhenen (foto H.P. Deys)

De lezenaar (1661/1662) in de Buurkerk te Utrecht (foto H.P. Deys)

Lezenaar

Interessant is de levering in 1676 van het koperwerk door Jan van Brevelt uit Utrecht. Van hem kwamen de blakers, de lezenaar en de zandloper⁵). De zandloper was voorzien van een speciaal onderstel en de lezenaar kon door middel van een arm aan de kansel worden bevestigd. Zowel de preekstoel als de lezenaar zijn thans nog steeds dezelfde exemplaren als indertijd. De lezenaar zelf is voorzien van de volgende inscriptie:

CORNELIS BONSAEYER
KARCK MESTER
TOT REENEN
ANNO j676

Mogelijk is Van Brevelt niet de maker, maar de leverancier geweest. Door Tim Graas⁶) is onderzoek verricht, onder meer naar lezenaars in kerken. Hij beschrijft hierin de lezenaar in de Buurkerk te Utrecht, die gegoten werd door Robert Jansz. Bronsvelt. Over de uit het Rhenens oud-archief verkregen informatie betreffende de naam Johan van Brevelt vermeldt Graas, dat deze een uit Hamburg afkomstige koperslager was, die in 1657 te Utrecht huwde en aldaar in 1711 overleed. Het merkwaardige is nu, dat een kartonnen mal, geknipt naar de lezenaar in de Cunerakerk 'naadloos' blijkt te passen op de bovenkant van de lezenaar in de Buurkerk (deze is van 1661-1662).

Bij beschouwing van de foto's is zichtbaar, dat we hier met lezenaars van het kwabtype te maken hebben, die beide van eenzelfde gietmal moeten zijn gegoten. Alleen is er een verschil in de uitloop van de draagarm, die in het Utrechtse exemplaar als een soort ramshorens de lezenaar ondersteunt. Mogelijk is ook, dat Van Brevelt inmiddels de inboedel van Bronsvelt had overgenomen, inclusief de gietmal(len). Dergelijke mallen werden vele decennia lang nog gebruikt. Verdere interpretaties moeten we maar aan de kunsthistorici overlaten. De kansel heeft in grote trekken ook dezelfde vorm als die in de Buurkerk, maar de afmetingen daarvan zijn iets ruimer dan de Rhenense, en het houtsnijwerk is totaal verschillend.

Boonsaaijer

Over Cornelis Boonsaaijer weten we het volgende. Hij werd in april 1664 na gedane belijdenis als lidmaat in de Hervormde kerk (toentertijd heette deze nog de Gereformeerde kerk) aangenomen, hij zal toen ca. 18 jaar zijn geweest. Hij huwde (voor de tweede keer) met Merrigje van Triest, een grafsteen van beiden ligt in de Cunerakerk.

Het is merkwaardig, dat de Boonsaaijer, zoals men hem wel aanduidde, het in 1676 nog tot cameraar-kerkmeester heeft gebracht. Nu weten we lang niet alles van hem, maar een geruchtmakende zaak⁷⁾ moet zeker die betreffende door hem gepleegde godslastering zijn geweest, die een jaar of zeven eerder had plaatsgevonden.

Cornelis Boonsaaijer was in Rhenen een belangrijk man, oud cameraar (beheerder van de financiën) van de stad en ook oud weeshuismeester. Hij was op 22 februari 1669, St. Pietersdag en tevens de 'keurdag' van de magistraat (het wapen van Rhenen draagt de sleutels van Petrus!), door de gerechtsbode Willem Lijster, namens de burgemeesters van Rhenen uitgenodigd ten huize van Jan van Kousteren of Josua Sanderus, herbergiers van de herberg onderaan de Grebbe. Het wordt uit de stukken niet duidelijk, wie de 'hoofdherbergier' was. In elk geval was hij hier aanwezig, naast andere gasten van de magistraat. Cornelis heeft daar veel getraceerd. Nadat gebleken was dat er veel van de maaltijd was overgeschoten, werd door een aantal aanwezigen besloten de volgende dag de maaltijd voort te zetten. Toen is er weer veel wijn gedronken, waardoor men over het algemeen in zeer beschonken toestand met elkaar in gevecht raakte. Boonsaaijer heeft het 'gevecht en gekrakeel' weten te stoppen, naar hij later verklaarde, en de partijen weer weten te verenigen.

Hij heeft toen na de maaltijd zijn hoed afgenomen en overluid het gebed uitgesproken, met de volgende 'abominabele' woorden:

Heer in der nooth,
slaet papen en monnicken doot
en laet de Bagijnen leven
en snijt de nonnen de fotsen aff
en maeckter Papen-mutsen aff
de Paus salt al vergeven
amen.

Het gebeurde in de Greb gaf aanleiding tot een voor onze begrippen ongehoorde aanpak. Eerst werd Boonsaaijer voor het Gerecht van de stad Rhenen gedaagd (april 1669). De zitting werd geleid door de Rhenense schout Johan van der Dussen. Er waren diverse getuigen opgeroepen:

De eerste getuigenis kwam van Huijbert Jansz. van Helden, die verklaarde ongeveer 30 jaar oud te zijn. Op de vraag van de schout, of hij bij Jan van Kousteren aanwezig was geweest, en welke andere bezoekers er bij waren, antwoordde hij dat naast de oud-weesmeester ook Wouter van Wolffswinkel en Jan van Helden aanwezig waren. Hij verklaarde dat hij wel had gehoord van het goddeloze gebed, dat Boonsaaijer op 23 febr. 'tot Sanderus hadde gedaen'.

Boonsaaijer schijnt gezegd te hebben: 'tut tut, is t'anders niet, dat heb ik wel meer gebeden, en in elk geval heb ik ook geld genoeg om dat goed te maken', of woorden van dergelijke strekking. Volgens de tweede getuige, heeft hij gezegd: 'Daer sijnder een deel die mij niet en gunnen, maer ick heb evenwell gelt'.

Het volgende verhoor betrof Jhr. Johan Vonck van Lienden, 42 jaar oud en toen oud-burgemeester, Jan van Geijn 36 jaar en Gerrit Hendricksz., die verklaarde ongeveer 22 jaar oud te zijn. Ze zijn op 23 februari 1669 bij Josua Sanderus achter in de kamer het middagmaal wezen gebruiken. Gerrit Hendricksz. was ten huize van Sanderus aanwezig om de tafel te bedienen.

Jhr. Vonck heeft het gehele 'gebed' gehoord, maar Van Geijn alleen het gedeelte vanaf 'Laet de Bagijnen leven'. Gerrit heeft alles gehoord, want hij stond toen het gebeurde juist achter Boonsaaijer. Van Geijn heeft het gedicht wel vaker gehoord, maar nooit aan tafel, de beide andere getuigen hadden het nooit meer gehoord. Ze verklaarden overigens dat er geen sprake was geweest van dronkenschap.

Boonsaaijer herinnerde zich het gebeurde niet meer, maar wilde uiteindelijk wel bekennen, dat hij in beschonken toestand het spotversje tegen de papen, monniken en Bagijnen wel zou hebben uitgesproken. Hij ontkende echter met klem, het woord 'amen' te hebben gebezigd. Hiermee, en trouwens met het gehele 'profane gebed', zou hij namelijk officieel godslastering hebben gepleegd.

In mei 1670 wordt er een dikke rekening van een kleine 250 posten, betreffende gemaakte kosten opgesteld. Dit betreft het schrijven en kopiëren van de vele stukken, maaltijden, verhoren, bodes, de schout, de procureur enz.

Een enkel voorbeeld: de heer Officier (de schout) is 2 dagen naar Utrecht geweest, om met zijn advocaat te beraadslagen, waarvoor hij 2 dagen vacatiegeld à 6 gld per dag berekende: 12 gulden. Voor zijn knecht rekende hij 2 gulden, aan vertering, mede met de advocaat 2 dagen: 15 gld. Eén van de posten betreft een stel handboeien, dat kennelijk speciaal voor deze gelegenheid moest worden aangeschaft.

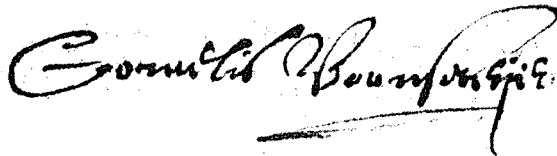
Over de uitslag van het proces worden we helaas niet meer geïnformeerd. Het heeft Boonsaaijer vermoedelijk niet al te veel schade berokkend, want in 1676 was hij cameraar-kerkmeester, tegenwoordig noemen wij dit administrerend kerkvoogd.

Bronnen

De meeste gegevens zijn afkomstig uit het Rhenense Oud-archief, inv. 9, 79,159, 160, 161, 185, 767 en 782.

Noten:

1. Haakman, G.C., *Rhenen en Omstreken*, Amersfoort 1847, pp.51-56.
In facsimile verschenen te Alphen aan den Rijn, 1975/1978.
2. Zie Deys H.P., Vijf eeuwen Cuneratoren, in: H.P. Deys, A.J. de Jong, W.H. Strous, *1492-1992, 500 Jaar Cuneratoren te Rhenen*, Rhenen, 1992, p. 10-11.
3. Zie Deys H.P., Oud-Rhenen 1985 4 (1) pp. 4-14.
4. Een sedilia, een priestergeroelte, is bestemd voor de geestelijken die de mis opdragen. Zie voor de Rhenense sedilia: V.M. Schmidt en M. Gudwin, *De zogenaamde bisschopszetel in de Cunerakerk te Rhenen*, Bull. KNOB, 1991 (5), pp. 175-179; V.M. Schmidt, *Een verdwenen priestergeroelte uit de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, Bull. KNOB 1993 (5), pp. 141-144.
5. De zandloper werd in de kerk gebruikt om de lengte van de preken van de predikanten te limiteren.
6. Tim Graas, *Koperen lezernaars in protestantse kerken. Een onderzoek naar zeventiende- en achttiende-eeuwse geelgieters in Nederland*, in: *Lood om oud ijzer. Koper, tin en ijzer in Nederlandse kerken*, Soesterberg, 1998. Hij vermeldt hierin onder meer (noot 110), dat de Rhenense lezenaar, als één van de weinige, was ingezonden voor de Nationale tentoonstelling van 1913 te 's-Hertogenbosch.
7. Streekarchief Wijk bij Duurstede: Stadsgerechten Rhenen 222A (1669-1670).

A handwritten signature in black ink, reading 'Cornelis Boonsaaijer'. The signature is written in a cursive, flowing style with a long horizontal stroke at the bottom.

De handtekening van Cornelis Boonsaaijer